

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL of the journal / URL časopisu: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Author(s) / Autor(i): Jan Bureš
Article / Článok: Od demokracie k lidové demokracii aneb revoluce shora v Československu a Maďarsku po roce 1945
Publisher / Vydavateľ: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov – UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences and International Relations – UMB Banská Bystrica
DOI: <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.1.8-33>

Recommended form for quotation of the article / Odporúčaná forma citácie článku:

Jan Bureš. 2021. Od demokracie k lidové demokracii aneb revoluce shora v Československu a Maďarsku po roce 1945. In *Politické Vedy*. [online]. Vol. 24, No. 1, 2021. ISSN 1335 – 2741, pp. 8-33. Available at: DOI: <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.1.8-33>

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu Politické vedy. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

OD DEMOKRACIE K LIDOVÉ DEMOKRACII ANEB REVOLUCE SHORA V ČESKOSLOVENSKU A MAĎARSKU PO ROCE 1945¹

FROM DEMOCRACY TO PEOPLE'S DEMOCRACY OR THE REVOLUTION FROM ABOVE IN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY AFTER 1945

Jan Bureš*

ABSTRACT

In the context of current discussions about changes in the political systems of new democracies in Central Europe and the strengthening of nationalist or authoritarian tendencies in present Hungary, the issue of shaping new political systems after the end of Second World War is also being updated. It is at least useful to rethink the reasons why the vision of a new, so-called "popular democracy", originally positively perceived by both the domestic and foreign public, eventually ended not only unsuccessfully, but even by building a new, non-democratic, or even totalitarian regime. This study analyzes the process of forming a new political and economic system in Czechoslovakia and Hungary after the Second World War. The contribution will be, on the one hand, a historical analysis that respects the contemporary internal political and international political contexts that existed in both countries in 1945. At the same time, the contribution will be a political analysis comparing the similarities and differences of development in both countries. It will focus on the transformation of political elites in both countries as a result of the Second World War, as well as the fundamental transformation of the institutional framework in which the events took place. At the theoretical level, the study is based on the use of the concept of so-called hybrid democracy by L. Gilbert and P. Mohseni, where we will verify the presence and role of the so-called "guardianship institutions" in both post-war regimes. At the same time, the study is also based on the theoretical concept of the typology of political change by A. Stepan. The results

* PhDr. Jan Bureš, Ph.D. působí jako prorektor a zástupce vedoucího na Katedře politologie a anglofonních studií, Metropolitní univerzita Praha, Dubečská 900/10, 100 00 Praha 10, Česká republika, e-mail: jan.bures@mup.cz.

DOI: <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.1.8-33>

¹ Studie byla vydána v rámci projektu Vědecko-výzkumného záměru MUP č. 87-01 „Politologie, mediální a anglofonní studia“ financovaného z podpory MŠMT na Dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace v roce 2021.

show how he played a negative experience with the pre-war political-economic order and the transformation of the mentality of both national societies during Second World War as a significant argument in the radical changes in the political and economic system in both countries. Attention will also be paid to factors that have failed in both countries to attempt to build a "new type" of post-war democracy in these countries.

Key words: Limited Democracy, People's Democracy, National and Social Revolution, Radical Reforms, Moscow negotiations, Communist Party, Hungarian Communism

Úvod aneb dědictví minulosti

Tato studie představuje pokus o komparaci procesu utváření nového politického a ekonomického systému v poválečném Československu a Maďarsku. Jakkoli platí, že pro budoucí vývoj v obou zemích byly zásadní strategickopolitické úvahy a postupy **Stalinova** Sovětského svazu, pokusíme se nyní do značné míry od těchto vnějších (zahraničněpolitických) faktorů abstrahovat a soustředit se pouze na vnitřní procesy systémové přeměny v obou zemích, a jejich příčiny. Navíc, vzhledem k předválečné i válečné existenci politických systémů, negativně vymezených vůči komunistickým stranám v těchto zemích, samo sovětské vedení počítalo v případě Maďarska a Československa s tím, že tamní komunisté si musí svou (dominantní) pozici v rámci existujícího koaličního systému sami postupně získat, a to prostředky, jež víceméně odpovídají politické kultuře v jejich zemích.²

Klíčovou výzkumnou otázkou studie je to, do jaké míry se průběh pokusu o vybudování nového typu demokracie v poválečném Československu a Maďarsku od sebe vzájemně lišil, a v jaké míře byl průběh tohoto procesu naopak podobný. V teoretické rovině je studie založena jednak na využití konceptu tzv. hybridní demokracie autorů **L. Gilbertové** a **P. Mohseniho**, kde nám půjde o ověření přítomnosti a role tzv. „poručnických institucí“ v obou poválečných režimech. Jedná se o nevolené, ale naopak jmenované instituce (mohou být dosazeny i vnější mocí), které stojí nad domácími ústavními a politickými orgány a určují jejich rozhodnutí. Zároveň je studie také založena na teoretickém konceptu typologie politické změny z pera **A. Stepana**; zde půjde především o to vystihnout nejvhodnější model změny politického režimu, který by odpovídal průběhu změn v obou zemích.

² Viz dokument „O žádoucích základních principech budoucího světa,“ sepsaný I. Majským pro sovětské ministerstvo zahraničí na počátku roku 1944. (Irmanová, 2008, s. 46)

Po druhé světové válce se nastupující politické elity v obou zemích shodovaly v nutnosti zásadního rozchodu s tradicí předválečného uspořádání politického a hospodářského života, včetně změny zahraničněpolitické orientace. Je proto nutné nejdříve reflektovat hlavní charakteristiky těchto předválečných systémů a výtky, které vůči nim po válce v roce 1945 zaznívaly. Československo mělo zkušenosti s režimem parlamentní demokracie. Od poslední třetiny 19. století a zejména v meziválečném období zde byl bohatě rozvinutý stranický a spolkový život; po roce 1918 se Československo transformovalo do podoby liberálně demokratického ústavního systému a právního státu. Nicméně v tomto období také pozorujeme silně protichůdné tendence, zejména směřující k omezování parlamentní demokracie. V Československu se tyto tendence projevovaly ve formě příliš silné role stranických elit a spíše pasivního členství v politických stranách. V ústavní a politické praxi tomu odpovídal systém vázaných kandidátních listin a vázaného poslaneckého mandátu.

V Československu také existovala silná tradice stranicky ovládaného tisku, který udržoval podporu veřejnosti vůči systému. Zemi také charakterizovala silná sociální stratifikace společnosti, jednotlivé sociální vrstvy silně vnímaly svou kolektivní identitu a tomu v zásadě odpovídala i pevná vazba voličů na „své“ politické strany, jež stavěly svou politiku přísně na obhajobě partikulárních zájmů daných společenských vrstev. Tomu odpovídala také politická praxe v parlamentu: můžeme zde pozorovat silnou ideologičnost a bojovnost stran, jež musela být překonávána složitými mechanismy (Pětka, jedenáctka), jejichž účelem bylo dosahování politického kompromisu. České a slovenské politické strany tak byly donuceny „vždy se *dohodnout*“, přičemž tyto dohody v zásadě prezentovaly veřejnosti negativně, tj. jako bolestné ústupky v zájmu zachování stability. Vlády byly utvářeny převážně na bázi širokých „*všenárodních*“ koalic, jež ovšem v očích veřejnosti výrazně relativizovaly význam demokratických voleb. Na konci první Československé republiky mnoho občanů kritizovalo skutečnou formu demokracie a vládnoucího politického systému, ale většina z nich podporovala demokratické politické strany až do roku 1938 (s výjimkou většiny etnických Němců). Nicméně v Československu po Mnichovské dohodě (1938) a po zkušenostech s okupací a vznikem nacistického protektorátu (1939) a druhé světové války v roce 1945 převládalo přesvědčení veřejnost a politiků o nemožnosti návratu ke zdiskreditovanému „*státu stran*“ z doby meziválečné republiky. (Judt, 2005) To také velmi usnadnilo úspěch komunistů k moci.

Maďarsko bylo v době po roce 1918 charakterizováno jednak obrovskou frustrací z výsledků války, a zejména z výsledků pařížské mírové konference a

z obsahu smlouvy ze Saint-Germain-en-Laye. Politickou situaci Maďarska určoval poválečný chaos, způsobený nechotou místních elit smířit se s novými poměry v Evropě, jakož i časté násilné zvraty a politická dobrodružství, jež vyvrcholila v podobě tzv. Maďarské republiky rad. Nastolení **Horthyho** režimu se v tomto kontextu jevilo jako stabilizující faktor, který Maďarsku umožnil postupně vstřebat příliš radikální změny svého státního, politického, sociálního a ekonomického uspořádání, na které v roce 1918 zjevně nebylo připraveno. (Judt, 2005) Dělo se tak ovšem za cenu umrtvení parlamentní demokracie a nastolení autoritářského režimu. Díky němu nebylo v meziválečném Maďarsku příliš prostoru pro umírněnou liberální politiku; své pozice spíše obnovily staré tradiční konzervativní společenské vrstvy se svým defetistickým přístupem k politice. Negativní či alespoň rezervovaný postoj maďarských politických, kulturních či hospodářských elit k principům liberální demokracie měl však kořeny v ještě starší historii. Souvisel se zklamáním maďarské společnosti z potlačení národní revoluce v roce 1849. Odpor nemaďarských menšin v Uhrách proti této revoluci a jejich požadavek na odtržení a osamostatnění posílil uvnitř maďarských elit přesvědčení, že pokud akceptují demokratické principy, bude to nevyhnutelně znamenat realizaci národnostních tužeb těchto menšin a tedy rozpad Velkých Uher. (Bibó, 1997) Výsledkem bylo zesílení národnostního útlaku těchto menšin zejména v době po rakousko-uherském vyrovnání, který nakonec vyvolal odpor i u původně národnostně „vlažného“ obyvatelstva severních Uher, tedy Slovenska a Podkarpatské Rusi. V této politice odporu proti liberálně demokratickému principu práv národů na sebeurčení pokračovaly i nové maďarské politické elity po první světové válce. Odpor proti versailleskému systému byl znovu veden myšlenkou, že vítězná západní (liberální) Evropa se na Maďarsku dopustila „brutálního násilí a pokrytectví“, když je přinutila vzdát se nejen nemaďarských oblastí, ale také etnicky maďarských území, která byla přičleněna k nově vzniklým státům v sousedství Maďarska. (Bibó, 1997, s. 179)

Na konci 2. světové války bylo Maďarsko poraženou a vojensky okupovanou zemí. Tato totální vojenská porážka však paradoxně aspoň teoreticky vytvářela podmínky pro úplný rozchod s dosavadním společenským uspořádáním a pro vybudování první skutečné politické demokracie v maďarských dějinách. (Kontler, 2001) Postavení komunistů v maďarské společnosti bylo také spíše slabé, což vyplývalo především ze sociální struktury společnosti a také z toho faktu, že v meziválečné době byli komunisté ilegální (podobně jako v Polsku) a nemohli tedy široce rozvíjet politickou činnost. Zároveň jim ale nastalý politický chaos a všeobecný rozvrat na konci války výrazně hrál do karet, protože jim

umožňoval totálně přebudovat maďarský politický a ekonomický systém. (Kontler, 2001) Obdobným nápomocným prvkem pro komunisty byla pochopitelně i přítomnost Rudé armády a jejím maršálem **Vorošilovem** ovládaná Spojenecká kontrolní komise. (Szerencsés, 2010) Většina občanů Maďarska po válce podporovala Nezávislou malorolnickou stranu, jež reprezentovala velkou část venkova, ale měla také nezanedbatelnou podporu ve městech. Na levici dominovali spíše umírnění sociální demokraté s tradičně silnou pozicí v Budapešti a větších městech.

Československo patřilo mezi státy vítězné spojenecké koalice, jeho zahraniční vojenské jednotky se účastnily od začátku války bojů na straně Spojenců; jeho exilová vláda v Londýně od počátku války neuznávala a odmítala politický vývoj v Protektorátu Čechy a Morava a ve Slovenském státu a usilovala o porážku nacistického Německa a o obnovení čs. státu. Naproti tomu Maďarsko prošlo během 2. světové války mnohem složitějším a nejjednoznačnějším vývojem: horthyovský režim se stal spojencem nacistického Německa, jeho jednotky se aktivně účastnily bojů s německou armádou zejména proti Sovětskému svazu, přičemž ve válečném stavu bylo Maďarsko také vůči ostatním členům spojenecké koalice, na konci války mělo Maďarsko výrazně nepřátelské vztahy nejen se spojenci, ale též se všemi svými sousedy; žádné maďarské politické síle v zahraničí se po celou dobu války nepodařilo vytvořit jakoukoli exilovou a protihitlerovsky orientovanou reprezentaci, která by si dokázala získat uznání Spojenců, snahu o revizi prohitlerovské aliance v roce 1944 zaplatilo přímou německou okupací, téměř úplnou likvidací zbytků domácí protihitlerovské opozice, vyvražděním téměř ¾ maďarské židovské populace v Osvětimi, aby ve finále byl samotný horthyovský režim odstraněn pučem a následnou krátkou vládou ostře pronacistické Strany šípových křížů. To vše je nakonec odstraněno dobytím a porážkou Maďarska Rudou armádou na začátku roku 1945.

1. Utváření poválečného systému nové „lidové demokracie“

Na konci druhé světové války můžeme v obou zemích pozorovat některé společné rysy, charakterizující zkušenost z právě prožitých válečných úprav a aktuálního poválečného chaosu. Patří mezi ně válkou rozvrácená a proměněná společnost, projevující se v Maďarsku navíc i krizí národní identity a v Československu krizí morálních hodnot, vypěstovaných za 1. republiky. (Irmanová, 2008) Dále z válečných zkušeností vyplývala i silná deziluze

z předválečného vývoje a touha po radikálních změnách jak v oblasti ekonomického uspořádání, tak zejména politického systému. V Československu se k tomu přidával ještě požadavek „*národní očisty*“, tedy radikálního zjednodušení národnostní struktury společnosti ve prospěch její slovanské homogenizace.

Zcela novou se stala pozice komunistické strany, která v předválečném období v obou zemích zastávala roli buď nepřijatelné antisystémové opozice s nulovým koaličním potenciálem (ČSR), nebo byla v maďarském případě zcela zakázána a působila ilegálně. Na konci války se komunistické strany v obou zemích stávají výrazným hybatelem politického vývoje (i když s rozdílnou mírou podpory veřejnosti).

Ve srovnání s Maďarskem, ve kterém byl komunistický režim nastolen v silném (byť rozhodně ne jednoznačném) rozporu s vůlí tamější veřejnosti a s pomocí nátlaku sovětských představitelů (zejména předsedy Spojenecké kontrolní komise maršála **Vorošilova** a velvyslance **Puškina**), který pomohl maďarským komunistům rozložit hlavního mocenského konkurenta – stranu malorolníků, bylo Československo jedinou zemí pozdějšího tzv. sovětského bloku, v níž se na likvidaci demokratického politického systému dominantní mírou podílely vnitřní, domácí faktory, nikoli primárně faktor vnější mezinárodní situace.

Pokusme se nyní definovat hlavní (v roce 1945) aktuální geopolitické a z nedávno prožité historie vyplývající vnitropolitické faktory, jež byly určující pro vývoj v poválečném Československu. To bylo osvobozeno z největší části Rudou armádou a Sovětský svaz byl celou politikou elitou vnímán jako nový hlavní spojenec státu. V jednáních o podobě poválečného politického systému dominovali českoslovenští komunisté, kteří požadovali zásadní reformy politického i ekonomického systému. Ostatní politické strany většinu jejich požadavků akceptovaly. Volání především komunistů po zásadních systémových změnách bylo založeno na silně kritické distanci od nedávné minulosti, který zakládali na několika argumentech. Předválečný kapitalistický systém nedokázal vyřešit následky velké hospodářské krize, čímž zplodil nacismus a je tak zodpovědný za hrůzy druhé světové války. Hospodářská krize 30. let vedla v Československu k radikalizaci německé menšiny, která ve spojení s **Hitlerem** a za přispění čs. buržoazie rozvrátila nejen dosavadní politický systém, ale i stát. Mnichovská dohoda z roku 1938 byla výsledkem zrady hlavních čs. Spojenců: Francie a Velké Británie a znamenala rozpad tohoto spojeneckého systému. V následujícím období tzv. druhé republiky a za Protektorátu se autoritářskými tendencemi a otevřenou kolaborací zdiskreditovala politická pravice, zejména

agrární strana. (Rataj, Houda, 2010) Ve smyslu výše řečeného byl následně celý systém liberální parlamentní demokracie vnímán jako slabý a neschopný řešit hospodářskou, sociální i politickou krizi 30. let. (Broklová, 1992)

K těmto faktorům se ještě po 2. sv. válce připojovala kritika předválečného politického systému první republiky. Především se mu vytýkalo, že zejména parlamentnímu systému nebylo dovoleno plně využít jeho možností – role poslanců byla do značné míry redukována na povinný souhlas s dohodami, uzavíranými v úzkém kruhu stranických lídrů (tzv. Pětka). Politická agenda opozice často vykazovala protisystémový a protistátní charakter. Takto byla po válce prezentována především politika hlavní strany čs. Němců – Sudetoněmecké strany, ale už nebylo připomínáno, že se podobně antisystémové chovala také Komunistická strana Československa. Senát jako druhá komora parlamentu neplnil svou roli ústavní pojistky a fakticky sloužil pouze jako „odkladní“ vysloužilých politiků. Nejčastěji užívaný formát vlád tzv. všennárodní koalice fakticky stíral výsledky jednotlivých voleb, protože ve vládách se bez ohledu na volební výsledky scházely téměř všechny čs. pravicové a levicové strany. To vedlo k poklesu zájmu voličů o volby a udržení demokracie obecně. Stranický systém byl atomizován do mnoha relativně malých stran; fakticky vedle sebe existovalo několik stranických systémů, založených na národnostní bázi (český, slovenský, německý plus strany dalších národnostních menšin). Politické strany byly ovládány úzkou elitou, jež nedovolovala ani obměnu vedení stran, ani nedávala příliš prostoru aktivní účasti širší členské základny na tvorbě politiky. Stranické elity vybudovaly „stát stran“, v němž strany expandovaly do všech sfér života společnosti, tedy především do médií, ekonomiky a státní správy. Poukazovalo se také na to, že strany nadřazovaly své vlastní zájmy nad potřeby společnosti a státu. (Rataj, Houda, 2010)

2. Maďarská pluralitní demokracie řízená sovětskou Spojeneckou kontrolní komisí

Maďarský politický systém, vytvořený v listopadu 1944, fungoval jako v zásadě pluralitně se tváříci demokracie přibližně do začátku roku 1947 na několika hlavních principech. Minimálně do vstupu pařížské mírové smlouvy v platnost (15. září 1947) Maďarsko nebylo suverénním státem. Jeho vnitřní i zahraniční politika byla výrazně určována vítěznými spojenci, především Sověty. Zejména jimi kontrolovaná Spojenecká kontrolní komise působila jako významný faktor tzv. hybridní demokracie, když měla roli „poručnické“ instituce, která stála

nad všemi maďarskými národnými ústavnými a politickými orgány. (Gilbert, Mohseni, 2011) Domáci politická reprezentace musela akceptovat její právo veta na většinu klíčových rozhodnutí. Avšak i po ukončení činnosti Spojenecké kontrolní komise zůstaly v Maďarsku sovětské jednotky. Pokud jde ale o Československo, domníváme se, že jeho režim nemůže být označen za hybridní demokracii, protože zde takováto oficiálně ustavená „poručnická instituce“ neexistovala. Argumentace **J. Bílka** (Bílek, 2015), že takovými poručnickými institucemi bylo čs. ministerstvo vnitra nebo Sovětský svaz a jeho vnější zásahy do vnitřních záležitostí země, podle našeho názoru zcela neobstojí, protože ministerstvo vnitra bylo standardní ústavní institucí československého státu, a nemělo žádné zákony definované výsadní a nadřazené postavení nad orgány ostatními. Obdobně, pokud jde o zásahy sovětského vedení do vnitřních záležitostí státu, platí, že šlo o vztah dvou suverénních států, který byl založen na principu, že českoslovenští politici (kdyby chtěli a měli k tomu odvalu) mohli tyto zásahy Sovětů odmítnout obdobně, jako se to dělo např., ve vztahu **Titovy** Jugoslávie vůči **Stalinovi**.

Vnímání Sovětského svazu jako spojence rozhodně nebylo v Maďarsku jednoznačné, politická elita byla v pohledu na roli SSSR ostře rozdělena – i když komunisté spoléhali na podporu své politiky ze strany Sovětů, sami museli, stejně jako ostatní politické strany v zemi, trpně přihlížet i těm sovětským krokům vůči Maďarsku, které vnímali negativně (např. v otázce možných územních zisků na úkor Sedmihradská); především malorolníci počítali přímo s obratem od prosovětské politiky po ukončení okupačního režimu.

Zrušením monarchie v roce 1946 se nové republikánské Maďarsko definitivně rozhodlo zpřetrhat veškerou kontinuitu s horthyovským režimem a směrem do zahraničí se tak distancovat i od své válečné minulosti. (Irmanová, 2008) Tímto krokem měl být zároveň demonstrován rozchod s iluzí o Velkých Uhrách jako předpoklad pro vybudování skutečné demokracie. (Bibó, 1997) Hlavní proudy tehdejší maďarské politiky se v tomto chápání zániku monarchie vzácně shodovaly. Komunisté si demokracii interpretovali v intencích moskevské ideje „lidové vlády“, malorolníci usilovali o vytvoření liberálního režimu se silnou křesťanskou a sociální doktrínou.

Státní moc v Maďarsku se na konci roku 1944 prakticky zhroutila. Pronacistický převrat, provedený v listopadu **Szálasiho** Stranou šípových křížů, jen uspěl celkovou porážku země, protože s taktou nepřijatelnou vládou nikdo ze Spojenců nechtěl uzavřít příměří. Jestliže se ještě v prosinci 1944 podařilo státní moci výrazně oslabit existující ilegální opoziční hnutí, nedokázala už zabránit

vzniku koordinované organizace, jež se rozhodla vytvořit základy nové moci, která by mohla vystoupit na veřejnost v okamžiku vojenské porážky Maďarska (Maďarská fronta národní nezávislosti).

Frontu nezávislosti vytvořily politické strany, které se staly základem poválečného stranického systému – maloroľnícká strana, komunisté, sociální demokraté³, Národní roľnícká strana a Křesťanská demokratická strana. Klíčovou roli spojky na Rudou armádu a sovětské vedení sehrávali komunisté, jimž tato role vynesla zcela novou pozici – stali se klíčovou stranou nového systému, čemuž nebránila ani jinak slabá pozice strany ve veřejnosti.⁴ Vliv komunistů ve vládním aparátu poroste úměrně s tím, jak se dominantním činitelem politického systému země stanou sovětské orgány v rámci Spojenecké kontrolní komise, spravující dobytou a poraženou zemi.

Maďarští komunisté měli za sebou zcela jinou historii než jejich českoslovenští kolegové. Poté, co se jim (s vydatnou pomocí **Leninovy** vlády) podařilo na začátku roku 1919 vytvořit jednu z prvních komunistických vlád v Evropě (tzv. Maďarskou republiku rad), museli vedoucí činitelé strany po porážce republiky rad admirálem **Horthym** přejít do ilegality; většina z nich dokonce do emigrace do sovětského Ruska, kde strávili dalších dvacet let svého života. (Irmanová, 2008) Vůdce republiky rad **B. Kun** byl zavražděn v sovětském Gulagu v roce 1938. S postupující Rudou armádou do středu Evropy se na podzim 1944 zaktivizovali předáci Maďarské komunistické strany v Moskvě v čele s **M. Rákosim** a začali se intenzivně připravovat na návrat do země a zapojení do jejího politického života. Vzhledem k výše nastíněné minulosti i k silnému antikomunismu, který v maďarské společnosti zakotvil po dvacetileté propagandě horthyovského režimu, ani nepomýšleli na rychlé získání dominantní pozice v zemi, a ani sovětské předáci takové možnosti reálně nevěřili. **Stalin** měl velké pochybnosti o tom, zda balkánské země včetně Maďarska jsou vůbec schopny budovat nějakou variantu komunistického režimu, a to jednak kvůli své ekonomické zaostalosti (předpokladem úspěchu komunistické revoluce podle **Marxe** i **Lenina** vždy byl spíše vyspělý a v levicové ideologii vzdělaný průmyslový proletariát, než chudé, mnohdy negramotné a církevní věroukou ovládané roľníctvo) a jednak kvůli absenci zkušenosti s vyspělou liberálně demokratickou

³ Sociální demokraté pod vedením A. Szakasitse se posunuli doleva a výrazně přijali komunistické návrhy; umírnění socialisté byli prohlášeni za „pravíčovou úchyľku“ a „zrádce jednoty dělníků“ (srov. Kertesz, 1984, s. 33).

⁴ Ještě na konci roku 1944 měla komunistická strana doma v Maďarsku pouze 3.058 členů (srov. Irmanová, 2008, s. 237).

občanskou společností, jejímž důsledkem je politická socializace společnosti, která je opět předpokladem přijetí sofistikované a racionalistické komunistické ideologie.

Maďarští komunisté v Moskvě už na podzim 1944 formulovali v podobě tzv. Akčního programu svá základní programová východiska nového Maďarska, s nimiž se hodlali vrátit domů. Tento program pak komunisté už na území Maďarska v rozšířené verzi a pod názvem „*Program demokratické obnovy a pozdvižení Maďarska*“ zveřejnili 30. listopadu 1944 v Segedíně. Vzhledem k dominantnímu vlivu Sovětů v zemi po skončení války se tento stranický program stal fakticky vládní politikou.

Podle komunistických představ mělo Maďarsko okamžitě vypovědět spojenectví s Německem, vytvořit vztahy se spojenci a výrazně zlepšit válkou narušené vztahy se sousedními státy. Přípravné poznámky pro mírová jednání s představiteli tří velmocí prezentovaly maďarské výhledy a návrhy, týkající se budoucnosti podunajských národů. V nich Maďaři odmítali antagonistické vztahy v podunajské Evropě a zdůrazňovali potřebu těsné hospodářské a kulturní spolupráce a politického usmíření sousedních národů a učinili konkrétní návrhy v této oblasti. (Kertesz, 1984, s. XVII.) Rozhodující vliv v Maďarsku bude mít podle Segedínského programu Sovětský svaz jako strategický zahraničněpolitický partner. Nový politický systém musí být budován jako demokratický, a to na principu široké koaliční spolupráce prodemokratických a protifašistických sil, tedy maďarské verze národní fronty. Nově musí být garantována veškerá základní politická a občanská práva a svobody, musí být přijat demokratický volební zákon, poprvé přiznávající volební právo i ženám. Novou strukturu vládní moci je třeba založit na instituci národních výborů, vznikajících zdola jako orgány lidové protifašistické revoluce. Z národních výborů mají co nejdříve vzejít prozatímní centrální orgány, parlament a vláda. Na nové politické moci se nesmějí podílet žádní bývalí vysocí představitelé horthyovského režimu. Musí být rozpuštěny všechny fašistické organizace. Při personální rekonstrukci všech mocenských úřadů má dojít k radikální diskontinuitě držby moci – musí být odvoláni všichni představitelé moci, kteří se podíleli na „*protilidové a protinárodní politice*“ **Horthyho** režimu. (Irmanová, 2008, s. 236) Podobné zásadní personální změny (čistky) musí proběhnout tako v silových rezortech – komunisté požadovali rozpuštění četnictva a vytvoření zásadně přebudované státní policie, a vyčištění armády a soudů od fašistických a „*reakčních*“ představitelů. Po válce musí být schváleno a provedeno retribuční zákonodárství – zrádci a váleční zločinci musí být potrestáni. Podstatou poválečných změn v Maďarsku nesmí být pouze

demokratizace politiky, ale především hluboké sociální a ekonomické změny, jejichž hlavním cílem měla být modernizace země a odstranění její po staletí trvající zaostalosti. Klíčovým nástrojem modernizace ekonomiky země musí být provedení radikálních ekonomických a sociálních reforem, zejména pozemkové reformy a zestátnění zdrojů nerostného bohatství a pojišťovnictví. Zároveň měla být zaručena nedotknutelnost soukromého vlastnictví. Pozemková reforma měla demokratizovat vlastnictví půdy, vytvořit silnou střední třídu soběstačných rolníků a skoncovat s nadvládou pozemkové šlechty. Velkostatky měly být zestátněny, aby se mohly stát základem státního zemědělského družstevnictví. Zestátnění průmyslu mělo především zbavit vlivu v průmyslu proněmecké vlastníky. Komunisté prosazovali také myšlenku industrializace po vzoru Sovětského svazu jako jeden z klíčových nástrojů modernizace země.

Pokud šlo o pozici komunistické strany samotné, její předáci si, v souladu se záměry Moskvy přesně vymezili svou strategii. Mají-li se stát významnou částí stranického systému, musí přesvědčit veřejnost o své umírněnosti. **Rákosiho** vedení se zřeklo odkazů na ideu diktatury proletariátu a na tradice republiky rad z roku 1919, která v maďarské veřejnosti vyvolávala spíše hrůzné vzpomínky na násilné excesy této vlády. Komunisté si uvědomovali, že musí do značné míry popřít jinak obecně sdílený internacionalistický charakter komunistického hnutí ve prospěch ideje národní a demokratické revoluce. (Irmanová, 2008) Národní charakter komunistické politiky ale nesmí sklouznout do tradičního maďarského nacionalismu a šovinismu, projevujícího se už od konce 1. světové války neustále opakovaným požadavkem na revizi Trianonskou smlouvou vymezených hranic země. Komunisté musí respektovat objektivní stav maďarské společnosti, zapomenout na rychlou cestu k „lidové demokracii“ a spolupracovat s každou stranou a společenskou vrstvou, která bude ochotna spolupracovat s nimi. Tuto strategii do značné míry vytvořili sami Sověti; jejím cílem bylo nevystrašit západní spojení příliš radikálním a jednostranným postupem v Maďarsku – **Stalin** usiloval především o to, aby si ve věci Maďarska získal takovou jejich důvěru, aby vliv v Maďarsku v maximální možné míře ponechal pouze jemu. (Irmanová, 2008, s. 241)

Na rozdíl od moskevských jednání v březnu 1945, kde čs. komunisté museli o prosazení většiny svých klíčových programových představ do vládního programu tvrdě usilovat, argumentovat a přesvědčovat své koaliční partnery, maďarským komunistům se na jednání s představiteli dalších koaličních stran národní fronty na přelomu listopadu a prosince 1944 v Segedíně podařilo – i díky klíčovému vlivu Sovětů – prosadit většinu svých výše zmíněných cílů do

programu národní fronty i vlády celkem hladce. Je ovšem pravdou, že samotná realizace tohoto programu následně už probíhala mnohem méně idylicky; pravidelné spory o rozsah zestátnění, pozemkové reformy a další klíčové změny již byly podobné intenzity, jako v poválečném československé koalici vlně do února 1948.

Klíčovým faktorem, odlišující způsob utváření nové politické struktury na konci války v Maďarsku od vývoje v Československu bylo to, že jednotlivé přípravné kroky maďarské politické elity probíhaly vždy po jednání se sovětskými politiky a po jejich výslovném souhlasu (většinou ministra zahraničí **Molotova**, v klíčových otázkách i **Stalina**). To se týkalo jak výše popsaného Akčního programu komunistů, tak i dále vytvoření prozatímní vlády, parlamentu, jakož i zřízení Maďarského Národního výboru. Sověti také zasahovali do personálního složení většiny z těchto orgánů. Poté, co Sověti odsouhlasili složení i program prozatímní vlády, vyzvali maďarské politiky, dlící v Moskvě, aby se co nejdříve vrátili do Maďarska a zahájili praktickou politickou práci. Případné názorové konflikty mezi jednotlivými politickými stranami připravované koalice byly Sověty „tlumeny“ nátlakem v podobě **Molotovovy** výhrůžky, že pokud si Maďaři sami své vládní orgány nevytvoří, budou jim je muset vytvořit Sověti sami. (Irmanová, 2008) Tato nátlaková metoda se osvědčila již v případě výběru **M. Rákosiho** Sověty jako nového vůdce komunistické strany, jelikož **Rákosi** byl **Stalinovi** zavázán za záchranu života vysvobozením z maďarského horthyovského vězení v roce 1940.

V listopadu a prosinci 1944 se na území osvobozeném Sověty, především ve městech Segedíně a Debrecíně, vytvářely zárodky obnovujících se politických stran a vznikají tam i první klíčové koalici orgány a první instituce nové moci – tedy Maďarská fronta národní nezávislosti, Přípravný výbor Prozatímního národního shromáždění a Prozatímní vláda, v jejímž čele stanul horthyovský vojenský velitel **Béla M. Dálnoki**. Komunisté, malorolníci a předáci Národní rolnické strany se dohodli na prvním společném koalici vládním programu. Ze strany komunistů tyto kroky na místě organizoval a se Sověty koordinoval především **E. Gerő**, který ke své práci měl od Sovětů zajištěnou plnou politickou i hmotnou podporu. Na konci prosince pak vzniklo i samotné Prozatímní národní shromáždění, v němž se komunisté stali hned nejsilnější frakcí.⁵ V prozatímní

⁵ Komunisté v něm byli zastoupeni 71 poslanci, malorolníci 55, sociální demokraté 38, svobodné odbory 19, Národní rolnická strana 16 a Občanská demokratická strana 12 zástupci (srov. Irmanová, 2008, s. 243).

vládě byla prokomunistická levice výrazněji početně zvýhodněna oproti maloroľníkům; komunisté si zajistili dvě ministerstva klíčová z hlediska zamýšlených změn: ministerstvo zeměděľství, jež mělo provádět pozemkovou reformu a tedy rozděľovat vyvlastněnou půdu drobným roľníkům; a ministerstvo vnitra, důležité v této chvíli nejen jako silové ministerstvo, disponující ozbrojenou mocí, ale především významné jako úřad, centrálně řídící veškeré správní úřady země vč. lokální úrovně vládnutí s pravomocí zasahovat do jejich kompetencí i personálního složení.

Také vytvoření nových nejvyšších orgánů země odráželo tehdy všeobecně panující tendenci ke zjednodušení rozhodovacích procesů. Parlament (Prozatímní národní shromáždění) byl zřízen jako jednokomorový s tím, že jeho hlavní rolí měla být zejména podpora vládních rozhodnutí. Klíčovou mocenskou pozici v rámci parlamentu získal tzv. Politický výbor, složený z 23 poslanců všech parlamentních stran. Tento výbor měl pravomoc/povinnost rozhodovat v době mezi plenárními zasedáními parlamentu, a zároveň měl být orgánem, který může operativně schvalovat klíčová rozhodnutí. Tím se do značné míry oslabovala pozice nekomunistických stran v parlamentu ve prospěch komunistů.

Prozatímní systém vládní moci byl zrušen po prvních svobodných parlamentních volbách v listopadu 1945. Byl to systém zaručující na jedné straně existenci a volnou soutěž více politických stran, svobodnou reprezentaci zájmů jednotlivých společenských vrstev a koaliční způsob vládnutí, na druhé straně však – na rozdíl od doby po parlamentních volbách – zaručoval mocenskou dominanci komunistů, kteří ji využili k prosazení řady důležitých a nezvratných rozhodnutí, zejména pak pozemkové reformy. Tento princip byl doplněn dalšími „pojistkami“ proti přílišné pluralitě a drobení moci: vláda zakázala všechny fašistické strany a organizace. Koaliční strany se také dohodly, že nebudou povolovat vznik dalších nových politických stran. Ostatně dohoda o příměří z 20. ledna 1945 stanovila, že s povolením nových stran musí souhlasit také Spojenecká kontrolní komise, která se krátce po svém ustavení usnesla, že tak činit nebude s ohledem na snahu netříštit demokratické síly v zemi. Podobně také dohoda o příměří stanovila, že nebudou obnoveny předválečné strany pravice a „krajní“ pravice. (Irmanová, 2008, s. 244). Všechny členské strany Maďarské národní fronty nezávislosti byly zároveň členy vlády. Na rozdíl od československé

národní fronty ale v Maďarsku existovaly dvě strany mimo národní frontu – ale také prakticky bez jakéhokoliv politického vlivu.⁶

3. Moskevská jednání a Košický vládní program jako základní stavební kameny limitované demokracie v Československu

Ve dnech 22. – 29. března 1945 probíhala v Moskvě jednání mezi představiteli londýnské exilové vlády, vedené prezidentem **E. Benešem** a čs. komunisty, sídlícími v sovětském exilu, o programu a složení nové poválečné čs. vlády. Výsledek těchto jednání naprosto zásadním způsobem ovlivnil poválečný vývoj v zemi, neboť představoval shodu na radikálních změnách dosavadního politického a ekonomického systému. Prezident **Beneš** přijal nabídku sovětské vlády k přemístění čs. prezidenta a vlády blíže k osvobozenému území. (Němeček, 1999, s. 409, dok. č. 197) Moskva jako místo k jednání o podobě vládního programu postavila KSČ do výhodnější vyjednávací pozice. **Beneš** odjížděl na jaře 1945 do Moskvy s názorem, že „*Západ nás přidělil do východní sféry a my se v ní musíme co nejlépe pohybovat.*“ (Feierabend, 1996, s. 214) **Beneš** akceptoval dominanci levicových stran v nové vládě (komunisté, národní socialisté, sociální demokraté), ale jako s vyvažujícím elementem počítal vedle účasti křesťansky orientovaných lidovců i s participací nové zemědělské strany, jež by vznikla na troskách předválečných agrárníků. Klíčové požadavky komunistů odsouhlasil prezident **Beneš** ještě před moskevskými jednáními. Šlo především o souhlas s rozpuštěním londýnské vlády ještě před osvobozením Československa a s vytvořením nové vlády se zastoupením KSČ. V zahraniční politice se zavázal důsledně plnit dohodu se SSSR z roku 1943. Akceptoval program radikálních reforem, který pod označením za národně-demokratickou revoluci znamenal (Gebhart, Kuklík, 2007, s. 483 - 484):

- a) znárodnění klíčového průmyslu, dolů a finančního sektoru;
- b) novou pozemkovou reformu;
- c) očistu od nacistů, fašistů, zrádců a kolaborantů;
- d) vybudování nové čs. armády podle sovětského vzoru;
- e) zřízení národních výborů jako nejnižších orgánů lidové moci;

⁶ Od listopadu 1944 do května 1945 to byly: komunisté, malorolníci, sociální demokraté, Národní rolnická strana a Občanská demokratická strana. V květnu 1945 byla ODS z národní fronty vyloučena, ale mohla dál existovat. Mimo národní frontu od počátku stály ještě Křesťanská demokratická lidová strana a Maďarská radikální strana.

- f) vytvoření jednotných organizací odborů, družstev a tělovýchovných hnutí. (Klimeš, 1965, s. 338, dok. č. 110)

Samotných moskevských jednání se zúčastnilo celkem osmnáct reprezentantů šesti politických stran, jež měly v nové republice hrát rozhodující roli (KSC, ČSNS, ČSL, ČSSD, DS, KSS). Prezident **Beneš** se jednání neúčastnil přímo, ale pouze občas konzultoval postup s jednotlivými politiky. Souhlas **Beneše** i výrazná blízkost představ ČSNS a ČSSD s požadavky KSC znamenal do nadcházejících moskevských jednání faktickou výhodu pro komunisty, neboť agenda jednání se nadále pohybovala pouze v tomto jimi vytýčeném rámci. (Gebhart - Kuklík, 2007) Z formálního hlediska bylo již předznamenáním limitované podoby čs. poválečné demokracie i to, že při jednáních se nerozhodovalo o většinovém názoru hlasováním, ale politici se vzájemně zavázali, že k jednotlivým rozhodnutím dojdou vždy na principu jednomyslného souhlasu. To znemožňovalo případným oponentům návrhů KSC utvářet při jednání účelové většinové koalice.

Ačkoli se především národní socialisté a sociální demokraté ještě v Londýně na moskevská jednání připravovali a formulovali vlastní programové priority, při jednáních v Moskvě své návrhy ani formálně na stůl nepředložili. (Klimeš, 1965, s. 358 - 366, dok. č. 122; Kaplan, 1992, s. 69 - 88). To bylo důsledkem výrazné shody představ těchto dvou stran s komunisty v klíčových navrhovaných reformách: znárodnění dolů a energetických zdrojů, těžkého průmyslu, dopravy, bank, léčen a lázní. V oblasti zemědělství obě strany podporovaly novou pozemkovou reformu a přerozdělení takto zestátněné půdy družstvům a drobným zemědělcům.

Komunisté předložili hned na začátku jednání svůj komplexní program reforem politického, národnostního, ekonomického, sociálního i zahraničněpolitického uspořádání nové republiky. Většina jejich návrhů byla přijata hladce. Nejradiálněji změny měly proběhnout v oblasti politického systému a ve struktuře ekonomiky. Tyto změny byly dobovou odpovědí politiků na výše popsané zkušenosti s nedávnou minulostí, tedy s velkou hospodářskou krizí 30. let, rozbitím republiky Mnichovskou dohodou v roce 1938, následnou okupací českých zemí nacistickým Německem a vytvořením samostatného fašistického Slovenského státu, a prožitým utrpením v době 2. světové války.

Československo mělo zásadně změnit priority své zahraničně-politické orientace. Hlavním spojencem se stal Sovětský svaz. Program první poválečné vlády předpokládal „nejtěšnější spojení s vítěznou slovanskou velmocí na

východě“ jako „neochvějnou vůdčí linii československé zahraniční politiky“ a na Smlouvu o vzájemné pomoci, přátelství a poválečné spolupráci mezi ČSR a SSSR z 12. prosince 1943 odkazoval jako na dokument, jenž „bude určovat pro veškerou budoucnost zahraničně politickou pozici našeho státu.“ Toto směřování bylo do značné míry na konci války podpořeno i západními spojenci Československa – Velkou Británií a Spojenými státy. Hlavní zahraničně-politický poradce **F. D. Roosevelta S. Welles** napsal ve svých pamětech: „Sovětská vláda má stejné legitimní právo vytvořit regionální soustavu východní Evropy, která by zahrnovala nezávislé státy, spolupracující s Ruskem a Rusku příznivé, v zemích, které hraničí s Ruskem, jako měly Spojené státy právo usilovat o meziamerickou soustavu jedenadvaceti svrchovaných amerických republik západní polokoule.“ (Welles, 1947, s. 382 - 383). Právě o oblast zahraniční politiky se při moskevských jednáních vedl jeden z vážnějších sporů. Komunisty prosazovanou jednostrannou orientaci Československa na SSSR chtěli nekomunistické strany a prezident **Beneš** vyvážit udržením vazby na demokratický Západ – a do návrhu vládního programu prosadili zmínku o přátelských vztazích k „demokratickým západním mocnostem a ke všem demokratickým státům, stojícím v protinacistické frontě spojených národů“ s výslovným vyjmenováním Velké Británie, USA a Francie (Košický vládní program, 5. 4. 1945). V duchu snahy zdůraznit údajné demokratizační a humanizující tendence v soudobém Sovětském svazu také **E. Beneš** prosazoval tezi, že marxistická diktatura v SSSR má dočasnou povahu, a že v důsledku přirozené spolupráce SSSR s demokratickými státy protihitlerovské koalice se bude také jeho vnitřní režim přibližovat západním demokraciím. (Beneš, 1946, s. 259 - 262)

Jasná shoda panovala také v otázce odsunu německého a maďarského obyvatelstva z Československa. Politické elity i většina obyvatelstva po zkušenosti s postojem těchto menšin (zejm. německé) k čs. státu v roce 1938 a s chováním nacistických (což ovšem bylo ve veřejném mínění a do značné míry i v právních dokumentech, zejm. dekretech prezidenta republiky, vzájemně ztotožňováno) již prakticky vůbec nevěřily v možnost dalšího vzájemného soužití v rámci čs. státu. (Brenner, 2015)

Kapitalismus měl být nahrazen smíšeným ekonomickým systémem, v němž měl ovšem od počátku hrát dominantní roli znárodněný, tedy státní sektor, a soukromé podnikání mělo být odsunuto do role pouhého doplňku v oblasti spotřebního průmyslu a služeb. Velkoburžoazie měla být znárodněním potrestána za podíl na Mnichovu. Národní hospodářství mělo být ochráněno před nežádoucí živelností svého vývoje (která byla chápána jako viník předválečné

hospodářské krize) státní regulací, jejímž nástrojem se stal dvouletý plán. Tato strategie byla argumentačně podpořena také potřebou rychlého provedení poválečné rekonstrukce poničeného hospodářství. Cílem těchto změn mělo být především zamezení možnosti opakování strukturální hospodářské krize z 30. let. (Vykoukal, Litera, Tejchman, 2000)

V kombinaci se systémem limitované (tzv. „lidové“) demokracie, výrazně omezující možnosti pravicové opozice proti tomuto směřování se nacionalizační a etatizační nástroje v ekonomice prosadily jako jediná možná cesta reformy předválečného ekonomicko-politického systému. I když text Košického vládního programu z dubna 1945 explicitně neobsahoval pojmy jako socializace či znárodnění, klíčové politické síly se již v červenci 1945 rozhodly prostřednictvím prezidentských dekretů právě rozsáhlé znárodnění prosadit.

Největší odklon od principů parlamentní a soutěživé liberální demokracie znamenalo vytvoření nového modelu organizace stranického systému, tedy tzv. Národní fronty. S tímto konceptem přišli, inspirovaní **Stalinovým** doporučením, komunisté v Moskvě v březnu 1944. Měla být vyjádřením konce politiky jako střetu mezi levicí a pravicí, jenž měl být nahrazen kooperací všech sociálních a národních (českých a slovenských) vrstev, sjednocených na bázi protifašistického odboje. Jejím základem se měl stát tzv. Blok pracujícího lidu měst i venkova, navrženého komunisty sociálním demokratům a národním socialistům. K těmto stranám se v NF měli připojit jednotlivci – zástupci dřívějších pravicových stran, pokud se ovšem osvědčili v protifašistickém boji.

Zároveň poválečná politická elita zdůrazňovala nutnost akceschopnosti výkonné moci při řešení složitých společenských problémů. Jednalo se tedy i dostředivý politický systém, v němž jsou na principu vzájemného kompromisu a nezbytné shody všechny klíčové spory řešeny spíše neveřejně a převážně dohodou politických lídrů všech stran. Tito lídři pak formulují zásadní strategii rozvoje společnosti. Vláda měla být složena ze všech povolených politických stran, což vylučovalo možnost existence standardní politické opozice v parlamentu a tedy skutečně demokratické kontroly vlády. (Rataj, Houda, 2010) Sama NF měla napříště rozhodovat o povolení existence dalších politických stran. To samo o sobě znamenalo negaci principu svobodné soutěže politických stran. Politická rozhodnutí neměla být vytvářena primárně na principu boje či konkurence mezi zájmy jednotlivých stran a voličských skupin, ale spíše na základě hledání celospolečenského konsenzu cestou solidární spolupráce různorodých zájmů. Tím byl ale fakticky vyloučen princip soutěživé demokracie.

Politický a stranický systém měl doznat zásadní proměny cestou redukce politických stran, jejímž cílem bylo odstranit nežádoucí atomizaci stranického systému z doby první republiky. Kromě stran, reprezentujících dosud německou či maďarskou menšinu, měly být ze systému odstraněny i strany, reprezentující před druhou světovou válkou zájmy velkého průmyslu (národně demokratická strana), živnostníků (živnostenská strana) a soukromých zemědělců (agrární strana). Agrární strana byla díky obvinění z výrazné angažovanosti jejich politiků v politickém systému druhé republiky a následně i v české politické reprezentaci Protektorátu obviněna z kolaborace s fašismem.⁷ Na potřebě redukce počtu politických stran se shodovali také různé proudy domácího odboje. (Koura, 2005) Byl tak vytvořen značně asymetrický stranickopolitický model, výrazně vychýlený ve prospěch levicových stran a v československém prostředí doplněný dvěma stranami občanského středu – českými lidovci a slovenskými demokraty. (Vykoukal, Litera, Tejchman, 2000) V ideové rovině znamenaly výše nastíněné změny především výrazné oslabení konzervativních a liberálních proudů. (Vykoukal, Litera, Tejchman, 2000)

Také nový, jednokomorový parlament, měl primárně fungovat na principu NF. Tento politický systém tak v některých aspektech navazoval i na omezení, jež klasickému parlamentnímu režimu vtiskly politické elity první republiky. Zejména máme na mysli princip fungování tzv. Pětky, která redukovala přirozený konflikt zájmů jednotlivých politických stran (a jejich voličských skupin) na spíše dostředivě a konsenzuálně fungující systém dohod, činěných úzkou skupinou nejvyšších představitelů klíčových politických stran v parlamentu. Výraznou inspiraci našli politici poválečného systému také v prvorepublikovém formátu vlád všennárodní koalice. Nový politický systém také převzal praxi dominantního postavení stranických elit ve stranickopolitickém životě – i když poválečné elity otevřely své strany (někdy i masivnímu) přílivu nových členů, i nadále setrvaly na praxi spíše pasivní členské základny, jejíž úlohou je především podporovat rozhodnutí elit a napomáhat šířit myšlenky strany v širší veřejnosti, či mobilizovat voliče před volbami. Politické strany také nadále disponovaly téměř absolutním privilegiem tvorby politické agendy. A nakonec můžeme hovořit i o významném vlivu změn, které přinesla nedávná válečná minulost, neboť výrazné redukci pluralitní povahy poválečného stranicko-politického systému napomohla i nedávná zkušenost české a slovenské společnosti s autoritářským režimem

⁷ Košický vládní program o těchto stranách doslova říkal, že se „těžce provinily na zájmech národa a republiky“ – srov.: http://www.svedomi.cz/dokdoby/1945_kosvlpr.htm (ověřeno 15. 8. 2020).

druhé republiky a totalitním režimem Protektorátu, resp. válečného slovenského státu.

Na jednáních v Moskvě v březnu 1945 (**Benešem** již na podzim 1944) byl také akceptován návrh KSČ na vytváření národních výborů jako nových orgánů „*lidové moci*“ na místní úrovni. To sehrálo klíčovou roli při transformaci mocenských poměrů v poválečném Československu a ve výrazném zvýšení vlivu komunistů na řízení země. Jejich zřízením byl fakticky zlikvidován předválečný systém veřejné správy. (Rataj, Houda, 2010) V situaci těsně poválečného mocenského vakua, rozvratu a chaosu byly národní výbory vybaveny mimořádně rozsáhlými pravomocemi. Prováděly realizaci prakticky všech klíčových **Benešových** dekretů, ať se to týkalo očisty od zrádců a kolaborantů, konfiskace znárodněného majetku, pozemkové reformy, čistek ve školství a kultuře, odsunu Němců či osídlování vysídlených území. Měly na starosti zajištění denního chodu společnosti poničené válkou, organizaci hospodářství, dopravy, zdravotnictví, zásobování potravinami a surovinami, péči o oběti války, obnovu školství, zajištění bezpečnosti a pořádku. Především komunisté si uvědomovali význam národních výborů a soustředili se na jejich ovládnutí. Maďarské národní výbory hrály stejnou roli. Od samého počátku nového režimu komunisty ovládané národní výbory spravovaly všechny veřejné záležitosti a správu na úrovni obcí. Jak vzpomínal **S. Kertesz**, obyvatelstvo si brzy uvědomilo, že prostřednictvím národních výborů bylo ovládnuto novou oligarchií neschopných osob neznámé nebo pochybné pověsti. (Kertesz, 1984)

Takto nastavený model politického systému byl tehdejšími politickými elitami označován jako „*lidová demokracie*“. Jeho základní znaky navozovaly otázku, zda se jedná o skutečnou alternativu vůči klasické liberální demokracii, či zda jde pouze o jakousi přechodovou fázi směrem k režimu nedemokratickému, v tomto případě stalinistického typu. (Vykoukal, Litera, Tejchman, 2000, s. 244n.) Ideově navazoval tento systém na tzv. lidové fronty z 30. let a v ekonomické oblasti byla jeho konstrukce postavena na myšlence vzájemné konvergence kapitalistického systému a socialismu. (Varga, 1959) Takto představený model lidové demokracie umožňoval společenský distanc od negativně vnímané nedávné národní minulosti, tedy možnost nového nadějnějšího začátku. Jeho předpokladem a důsledkem zároveň však byly dalekosáhlé strukturální změny společnosti. V tomto smyslu bylo možno sice odstranit některé nežádoucí nešvary předválečné politiky, spolu s nimi však hrozilo výrazného oslabení (až vyprázdnění) pojmu liberální demokracie samotného. Tak došlo k paralyzování možnosti kontroly politiky ze strany (formálně a do značné míry i fakticky

neexistující) opozice, a k extenzi vlivu stranických elit nejen na politiku, ale i ekonomiku, justici a média a k výrazné redukci významu parlamentu. (Rataj, Houda, 2010) Podstatnou součástí systému lidové demokracie však byly také mimořádné prostředky uplatňování moci, ke kterým v poválečné době patřilo především výrazné posílení role výkonné moci, rozhodování pomocí výjimečných právních nástrojů (dekrety) a dočasná převaha mimořádného soudnictví v justičním systému (Národní soud, retribuční). Z hlediska širší společnosti je k tomu pak třeba přičíst další důsledky právě prožité války: zvýšená míra násilí a kriminality, přivyknutí brutálním metodám politického teroru (mučení, popravy) a celkový úbytek smyslu pro právní řád a liberální hodnoty.

Významné spory se při moskevských jednáních v březnu 1945 vedly pouze o několika tématech; kromě zmíněné problematiky zahraniční politiky se jednalo především o reformu armády a o vymezení státoprávního postavení Slovenska. Košický vládní program, formálně přijatý a vyhlášený na prvním zasedání vlády na osvobozeném území v Košicích dne 5. dubna 1945, také kladl důraz na pokračování liberální praxe československého konstitucionalismu, když potvrzoval plné zaručení „*ústavní svobody, zejména svobodu osobní, shromažďovací, spolčovací, svobodu projevu mínění slovem, tiskem i písmem, svobodu domovní, listovní tajemství a svobodu učení a svědomí a náboženského vyznání.*“ V tomto smyslu prostor politických práv dokonce oproti 1. čs. republice rozšířil, když snížil věk pro volební právo mužů a žen na 18 let a nově jej přiznal i příslušníkům ozbrojených sil. Tohoto práva byli naopak zbaveni viníci války, zrádci a kolaboranti.

Výsledná podoba Košického vládního programu znamenala výrazné vítězství komunistických návrhů. I když vládní program potvrzoval celou řadu demokratických principů, bylo zjevné, že jeho nejdůležitějšími částmi jsou reformy, jež vedly k radikální proměně politického a ekonomického systému země. Nekomunistické strany přistoupily na tuto programovou dohodu s komunisty jednak pod vlivem změněné mezinárodní situace. **Beneš** především vycházel z toho, že pokud se nedohodne se Sověty a s komunisty, on i další londýnští politici ztratí vliv v Rudou armádou osvobozené republice. Spolu s ostatními nekomunistickými politiky spoléhal na pokračování spolupráce SSSR se Západem v duchu protihitlerovské koalice.

Mezi vnitropolitickými důvody hrály nejvýznamnější roli snaha předvést domácí veřejnosti vůli k politické dohodě, odhodlání prosadit radikální národnostní proměnu země a také víra v **Benešem** veřejně deklarovanou tezi o

posunu komunistů a SSSR směrem k demokracii.⁸ Možné obavy z budoucího postupu komunistů si politici nekomunistických stran nepřipouštěli, anebo věřili ve vlastní schopnost udržet komunisty v rámci parlamentní demokracie. (Gebhart, Kuklík, 2007)

Závěr

Radikální změny politického a ekonomického systému, popsané v této studii, v různé míře a intenzitě přispěly k tomu, že v Československu i Maďarsku došlo po skončení války k vnitřnímu přeformulování režimu, jak tento typ politické změny, resp. zániku nedemokratického režimu označil **Alfred Stepan**. (Stepan, 1986, s. 65 – 84) Poválečný politický život zcela dominantně ovládli v případě Československa politici navrátilí se z moskevského a londýnského exilu. V maďarském případě se pak v období do začátku roku 1947 o dominanci dělili Moskvou podporovaní maďarsko-sovětsí komunisté (tzv. moskoviti, většina z nich měla totiž i sovětské občanství) a strana malorolníků, vykazující širokou podporu veřejnosti i Západu. V obou případech se domácí odboj při dělbě moci uplatnil zcela minimálně.

Politická elita v obou zemích přeceňovala ve veřejných interpretacích roli odboje, a podceňovala složitou situaci domácího obyvatelstva, vystavenému represivnímu okupačnímu režimu v Protektorátu Čechy a Morava, resp. horthyovského režimu, přímé německé okupaci a **Szálásioho** pronacistickému interregnu. Bez tohoto prožitku si mohla jen v malé míře učinit reálnou představu o životě v okupované zemi. (Macek, 1946) Nacistická okupace a zkušenost protektorátní kolaborace v případě české společnosti, slovenská válečná zkušenost „*samostatného státu*“ a dva maďarské válečné režimy proměnily obě společnosti hlouběji, než si po válce nastupující politické elity dokázaly představit. Na jedné straně došlo během války k výrazné sociální a ekonomické pauperizaci obyvatelstva. Oba národy také přišly o řadu příslušníků společenských, politických, kulturních a hospodářských elit; staré konzervativní elity se spoluprací s válečnými režimy zkompromitovaly a vyřadily z poválečného podílu na moci. Nezanedbatelné ztráty způsobil také v Československu i Maďarsku nacistický vyhlazovací program - holokaust. (Brenner, 2015)

⁸ V soukromých rozhovorech s nejbližšími spolupracovnicí však Beneš často opakoval svou obavu z budoucího možného ohrožení demokracie komunisty – srov. Eduard TÁBORSKÝ, *Deníky*, rukopis, s. 598a-599; citováno podle: Gebhart, Kuklík, 2007, s. 655, pozn. č. 250).

Na druhej strane ovšem především nacistická sociální politika v českém Protektorátu nezůstala bez vlivu a důsledků. Značná část obyvatelstva se z obavy před represemi, ztrátou zaměstnání a přístupu k (již tak všeobecně omezeným) materiálním zdrojům a základním životním potřebám spíše přizpůsobovala daným poměrům. Systematické represe podlomily sebedůvěru lidí, jejich elán, optimismus a víru ve „staré“ hodnoty, a naopak vedly k šíření cynismu či egoismu. (Brenner, 2015)

V případě maďarské společnosti je definování válečného prožitku komplikovanější. Na jedné straně spojenectví s **Hitlerem** zpočátku přineslo Maďarsku výrazné územní zisky, které se prakticky rovnaly „odčinění Trianonu.“ Tento společností pozitivně vnímaný efekt byl ale vzápětí krutě zaplacen vysokou daní – několika stovkami tisíc padlých maďarských vojáků na sovětské frontě, zejména u Stalingradu. Nakonec pustošivá německá okupace a těžké boje německé s Rudou armádou prakticky na celém území Maďarska dílo ekonomického, lidského i společenského rozvratu země dokonaly. Česká a slovenská společnost se ve dnech osvobození nenacházela v tak katastrofickém stavu, jako Maďaři. Navíc zde působil faktor pocitu vítězství na straně spojenců, který v Maďarsku z pochopitelných důvodů chyběl.

Politolog **A. Stepan** právě v případě ukončení nedemokratického režimu formou vnitřního přeformování systému ukazoval, jak nutnost vypořádat se s dědictvím kolaborace a s politickými strukturami, jež se podílely na pádu demokracie, vytvoření a udržování nedemokratického režimu, vede k významným strukturálním změnám systému. V poválečném Československu a Maďarsku jsme tyto změny pozorovali nejen v rovině ústavně politické, ale i hospodářské.

V poválečném Československu a Maďarsku politická elita výše popsanými změnami politického systému prosadila především princip „*umělé nekonfliktnosti*“ politického rozhodování, institucí Národní fronty znemožnila existenci oficiální parlamentní opozice, a pravidla politického rozhodování měla za cíl eliminovat prostor neshody ve prospěch oficiálně vzývané jednoty všech hlavních politických sil. Ve skutečnosti však tato praxe stále častěji umožňovala nejsilnější straně – komunistům – tlačit své partnery k přijetí jejich stanovisek. V letech 1945 - 1948 sice ještě bylo možné vyjádřit v parlamentu a vládě nesouhlas, ale odpůrci komunistických návrhů byli následně komunisty veřejně ostrakizováni jako

neprátelé systému.⁹ Jak ve své práci upozornil **D. Eremiáš**, v těsně poválečném období byly politické režimy v obou zemích spojeny s fungováním provizorních parlamentů a vlád. Zároveň ale v Maďarsku po soutěživých volbách v roce 1947 došlo k zásadní změně režimu, protože po těchto volbách maďarští komunisté v krátké době do poloviny roku 1948 kompletně převzali státní aparát do svých rukou. V Československu nedošlo k likvidaci demokracii v důsledku soutěživých voleb, ale až následkem únorového státního převratu v roce 1948. (Eremiáš, 2016)

V roce 1945 uměle nastolený princip politické jednoty však výrazně usnadnil přechod k totalitnímu režimu po únoru 1948 v Československu a po červnu 1948 (sloučení komunistické a sociálně demokratické strany ve Stranu maďarských pracujících) v Maďarsku. Účinností a úspěchem své strategie mimoparlamentního boje (stávky, demonstrace) komunisté již v letech 1945 - 1948 oslabovali důvěru veřejnosti i ostatních politických sil v pravidla a procedury klasické parlamentní demokracie a vládu práva.

Kompetitivní charakter demokracie byl do značné míry oslaben; výsledky voleb z let 1945 a 1946 nevedly v obou zemích k názorové soutěži politických stran – politika umělé jednoty společnosti a všech politických sil pokračovala i nadále. Zásadním a nejdůležitějším důsledkem poválečných politických a ekonomických změn pak byla nikoliv přirozená redukce vládní agendy, ale naopak exponenciální nárůst moci státu nad společností, politikou i ekonomikou.

Komparace procesu utváření nových politických režimů na konci 2. světové války v Maďarsku a Československu ukázala, že navzdory rozdílnému postavení obou zemí z hlediska jejich válečné pozice je možné vysledovat velmi podobné faktory, které hrály roli při utváření poválečné vnitřní politiky. Vliv externího činitele – Sovětského svazu – na vnitřní události se v obou zemích odehrával s rozdílnou mírou intenzity. V případě Maďarska byl Sovětský svaz přímo rozhodujícím aktérem, který v závěru války a těsně po jejím skončení přímo rozhodoval o nejdůležitějších politických a ekonomických krocích v zemi. Dělo se tak zejména prostřednictvím Spojenecké kontrolní komise, která působila v roli jakési poručnické instituce, stojící nad maďarskými národními politickými orgány. Sovětští politici také výrazněji než v případě Československa zasahovali a přímo řídili vnitřní politiku maďarské komunistické strany. V případě Československa se

⁹ V roce 1947 při demonstracích proti „buržoazii“ drželi lidé transparenty s nápisy: „*Sabotérov odstránime! Šmelinárov obesíme!*“ (televizní dokument „Potomci a předkové III. – čas rozhodnutí“, vysíláno na stanici TV Československo, 4. 12. 2016, 12,50 - 14,05 h)

zdá, že minimálně do roku 1947 zasahoval Sovětský svaz do vnitřní politiky země spíše nepřímo, a to prostřednictvím aktivit sovětských poradců. Vnitřní politika byla ale plně v rukou československých politických a ústavních orgánů.

Dále se podařilo prokázat, že utváření nových politických režimů po válce bylo v obou zemích spojeno se silným odmítnutím tradic předválečného a válečného politického a ekonomického systému, i když některé jejich prvky byly reálně při budování nových režimů využity (např. státem řízené hospodářství vzniklé během války). Obě země se na konci války ocitly ve stavu hluboké morální a politické krize. Národní společnosti byly rozvráceny dichotomií mezi mírou válečné kolaborace a odboje. V Československu společnost i elity podpořily bezprecedentní krok sociálního inženýrství – v důsledku předchozího vývoje, vedoucího k uplatnění principu kolektivní viny, byl realizován odsun valné většiny německé populace. Tím došlo k zásadní změně demografické a národnostní struktury země. Maďarsko mělo z doby války silně poškozené vztahy se všemi svými sousedy. I proto nikdo moc nehájil jeho zájmy na mírové konferenci v Paříži v roce 1947.

Zcela nově se konstituovala role komunistických stran. I když jejich meziválečný vývoj byl odlišný, obě dvě strany se na konci války staly dominantními politickými silami. Oba poválečné politické režimy ale fungovaly na principu koaliční spolupráce. Obě země uskutečnily volby, které (oproti období po nastolení dominance komunistické strany po roce 1948) vykazovaly z hlediska voliče základní demokratické znaky – byly soutěživé, tajné, a jejich výsledky nebyly zfalšovány. Na druhé straně byly z volebního práva vyloučeny poměrně široké vrstvy obyvatelstva.

Změny provedené v ekonomickém a politickém systému těsně po válce vykazovaly rozdílnou míru intenzity. Zatímco v Maďarsku došlo k zásadní změně státoprávního uspořádání (zrušení monarchie, vyhlášení republiky), v ekonomické oblasti nebyly změny učiněné ihned po válce tak rozsáhlé, jako v Československu. Rozsáhlejší vlna znárodnění ekonomiky proběhla v Maďarsku až po úplném převzetí moci komunisty.

Politické instituce nového režimu byly v obou zemích budovány obdobně. Byly založeny na tradici protifašistického odboje, zejména na principu tzv. Národní fronty všech klíčových politických a odbojových sil. Klíčovou roli na lokální úrovni hrály národní výbory, do značné míry spontánně vznikající v samém závěru války.

Literatura:

- BENEŠ, E. 1946. *Demokracie dnes a zítra*. Praha: Čin, 1946. 349 s.
- BIBÓ, I. 1997. *Bída malých národů východní Evropy. Vybrané spisy*. Brno-Bratislava: Doplněk-Kalligram, 1997. 612 s. ISBN 80-7149-187-X.
- BÍLEK, J. 2015. Hybridní režimy jako svébytná kategorie politických režimů: Komparace vybraných přístupů. In *Středoevropské politické studie*, 17, č. 2, ISSN 1212-7817, <https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/4416> (ověřeno 15. 7. 2020). <https://doi.org/10.5817/CEPSR.2015.2.212>
- BRENNER, CH. 2015. *Mezi Východem a Západem. České politické diskursy 1945 - 1948*. Praha: Argo, 2015. 520 s. ISBN 978-80-257-1399-0.
- BROKLOVÁ, E. 1992. *Československá demokracie. Politický systém ČSR 1918 - 1938*. Praha: SLON, 1992. 168 s. ISBN 80-901059-6-3.
- DRTINA, P. 1992. *Československo můj osud*, Svazek II., kniha 1. Praha: Melantrich, 1992. 253 s. ISBN 80-7023-114-9.
- EREMIÁŠ, D. 2016. *Komparace hybridních režimů Maďarska a Československa po druhé světové válce*. Bakalářská práce. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, 2016. 52 s.
- FEIERABEND, L. K. 1996. *Politické vzpomínky III*. Brno: Atlantis, 1996. 503 s. ISBN 80-7108-125-6.
- GEBHART, J. - KUKLÍK, J. 2007. *Velké dějiny Zemí Koruny české XV.b (1938-1945)*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2007. 743 s. ISBN 978-80-7185-835-5.
- GILBERT, L. – MOHSENI, P. 2011. Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. In *Studies in Comparative International Development*, 46/3, 2011, ISSN 00393606, s. 270 – 297, <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs12116-011-9088-x> (ověřeno 15. 7. 2020). <https://doi.org/10.1007/s12116-011-9088-x>
- IRMANOVÁ, E. 2008. *Maďarsko v éře sovětizace. Mezinárodní a politické aspekty*. Ústí nad Labem: albis international, 2008. 378 s. ISBN 978-80-86971-99-5.
- JUDT, T. 2005. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: William Heinemann, 2005. 896 s. ISBN 978-0434007493.
- KAPLAN, K. 1992. První poválečná vláda. Komentované dokumenty. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1992. 165 s. ISBN 80-85270-09-9.
- KERTESZ, S. D. 1984. *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945 – 1947*. London: University of Notre Dame Press, 1984. 299 s. ISBN 978-0268010799.

- KLIMEŠ, M. a kol. 1965. *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*, 1. svazek. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1965. 453 s.
- KONTLER, L. 2001. *Dějiny Maďarska*. Praha: NLN, 2001. 602 s. ISBN 80-7106-405-X.
- Košický vládní program, 5. 4. 1945, in: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/kosicky-vladni-program-5-4-1945/> (ověřeno 20. 8. 2020).
- KOURA, P. 2005. *Představy československého domácího nekomunistického odboje o poválečném uspořádání republiky*. In KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCIAN, J. – KOKOŠKA, S. 2005. *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha: Národní archiv, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2005. ISBN 80-86712-32-X, s. 106 – 110.
- MACEK, J. 1946. Co to byl Protektorát. O knize Dra Emila Soboty. In *Naše doba*, č. 7, květen 1946.
- NĚMEČEK, J. a kol. (eds.). 1999. *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945*, sv. 2. Praha: Státní ústřední archiv, 1999. 663 s. ISBN 80-85475-57-X
- RATAJ, J. - HOUDA, P. 2010. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha: Oeconomica, 2010. 455 s. ISBN 978-80-245-1696-7.
- STEPAN, A. 1986. *Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations*. In O'DONNELL, G. – SCHMITTER, P. – WHITEHEAD, L. (eds.). 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. s. 65 - 84.
- SZERENCSEŠ, K. 2010. *Consequences of the Soviet Red Army's Presence in Hungary*. Working paper, Cold War History Research Center Budapest.
- Televizní dokument „*Potomci a předkové III. – čas rozhodnutí*“, vysíláno na stanici TV Československo, 4. 12. 2016, 12,50 - 14,05 h
- VARGA, J. S. 1959. *Základní otázky ekonomiky a politiky imperialismu (po druhé světové válce)*. Praha: SNPL, 1959. 543 s.
- VYKOUKAL, J. - LITERA, B. - TEJCHMAN, M. 2000. *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha: Libri, 2000. 860 s. ISBN 80-85983-82-6.
- WELLES, S. 1947. *Roosevelt zachraňuje mír. Paměti amerického diplomata*. Praha: Práce, 1947. 474 s.